

Wprowadzenie

Książka, którą oddajemy do rąk czytelnika, jest zbiorowym opracowaniem powstałym w wyniku prac nad międzynarodowym projektem badawczym *Pogromy. Przemoc kolektywna wobec Żydów na ziemiach polskich w XIX–XX wieku i jej wpływ na relacje polsko-żydowskie. Historia. Pamięć. Tożsamość*, finansowanym w ramach Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki i koordynowanym przez Uniwersytet Warszawski przy współpracy z Hebrew and Jewish Studies Department University College London oraz The Goldstein-Goren Diaspora Research Center Tel Aviv University. Prace realizowano pod patronatem Polskiego Towarzystwa Studiów Żydowskich. Przedmiotem badań międzynarodowego zespołu były pogromy jako akty kolektywnej przemocy antyżydowskiej na ziemiach polskich w XIX i XX w. Prezentowane w tomach studia to pokłosie szeroko zakrojonych kwerend archiwalnych i bibliotecznych oraz szczegółowej analizy pozyskanych materiałów źródłowych. Z założenia są to po raz pierwszy wprowadzane do obiegu naukowego analizy i weryfikacje dotychczasowych interpretacji problemu. Badacze związani z różnymi ośrodkami naukowymi i akademickimi w Polsce, Rosji, Niemczech, Izraelu, Anglii, Francji i USA podjęli się trudu kompleksowego i wieloaspektowego opisu i analizy przejawów antyżydowskiej przemocy na ziemiach polskich od początku XIX aż do połowy XX w. Badaniami objęto źródła o różnorodnej proveniencji, zarówno dokumenty władz państwowych (w tym państw zaborczych), urzędów, administracji, agend samorządowych, jak i materiały wytworzone przez społeczność żydowską. Badacze sięgnęli również po prasę, dokumenty osobiste, pamflety, materiały fotograficzne i ikonograficzne, źródła literackie, diariusze, wspomnienia i pamiętniki.

Organizowane w czasie trwania projektu warsztaty i konferencje naukowe pozwoliły przedyskutować sporne kwestie, podjąć rozmaite decyzje metodologiczne, wreszcie rozstrzygnąć niektóre problemy i kontrowersje badawcze. Prezentowane tomy, choć na ich zawartość składa się szereg artykułów opracowanych przez różnych autorów i autorki, dają w sumie syntetyczny obraz pogromowej przemocy na ziemiach polskich w XIX i XX w. – z uwzględnieniem

kontekstów kulturowych i wpływu opisywanych wydarzeń na ówczesną wyobraźnię zbiorową, zachowania polityczne oraz reakcje społeczne.

Oddawane do rąk czytelnika tomy 2 i 3 zawierają odpowiednio: zbiór studiów przypadków oraz opracowania poświęcone zagadnieniom społecznym i politycznym. Zostały one uzupełnione przez opracowanie przedstawiające problem pogromów Żydów w okresie Zagłady i w latach powojennych (tom 4). W poprzedzającym je zbiorze (tom 1) znalazły się artykuły, których autorki i autorzy analizują reprezentację zjawiska przemocy zbiorowej w kulturze, w tym w literaturze i sztukach wizualnych¹.

Warto podkreślić, że wobec trudności definicyjnych, jakie wzbudza pojęcie „pogromu”, oraz zróżnicowania optyki badawczej, w obszarze której prowadzone są dyskusje i dociekania naukowe o przemoc zbiorowej i jej rodzajach², pozostawiliśmy autorkom i autorom znaczną dowolność w zakresie definiowania, metodologii oraz języka opisu. Uznaliśmy bowiem, że taki zabieg da możliwość zaprezentowania różnych stanowisk i opinii w sferze podjętego tematu. Zarazem jednak autorzy prezentowanych tutaj studiów i analiz zwrócili szczególną uwagę na wyjaśnienie specyfiki pogromów i ich wewnętrznych i zewnętrznych przesłanek, charakterystykę ofiar, świadków i sprawców, a także ukazanie społecznych, politycznych i kulturowych reperkusji tych tragicznych wydarzeń, zwłaszcza w kontekście wzajemnych relacji społeczności żydowskich i nieżydowskich. W czterotomowym wydawnictwie zostały również uwzględnione problemy recepcji oraz reprezentacji tematyki pogromowej, a w konsekwencji problemy wpływu tych dramatycznych wydarzeń na relacje polsko-żydowskie oraz tożsamość różnych grup uczestniczących w zjawisku przemocy antyżydowskiej.

* * *

Niniejszy tom, poświęcony wybranym przypadkom pogromów bądź zbiorowym wystąpieniom antyżydowskim noszącym znamiona sytuacji pogromowej, opiera się na szerokiej bazie źródłowej i bogatej literaturze przedmiotu.

¹ Tło i konteksty przemocy antyżydowskiej częściowo zostały omówione w – wydanym poza projektem, ale pozostającym w ścisłym z nim związku – opracowaniu *Przemoc antyżydowska i konteksty akcji pogromowych na ziemiach polskich w XX wieku*, red. K. Zieliński, K. Kijek, Lublin 2016.

² D. Grinberg, *Problematyka przemocy związanej z tzw. erą przemysłową (Industrial Age) w perspektywie Nowej Historii Społecznej oraz socjologii historycznej*, [w:] *Człowiek i agresja. Głosy o nienawiści i przemocy. Ujęcie interdyscyplinarne*, Warszawa 2002, s. 154–172; J. Tokarska-Bakir, *Antropologiczne teorie przemocy 1980–2011*, [w:] *Przemoc antyżydowska i konteksty akcji pogromowych...*, s. 21–46; D. Engel, *What's in a Pogrom? European Jews in the Age of Violence*, [w:] *Anti-Jewish Violence. Rethinking the Pogrom in East European History*, ed. by J. Dekel-Chen i in., Bloomington–Indianapolis 2011, s. 18–37.

Składają się nań studia przypadków, oparte na wnikliwych badaniach i interpretacjach szczegółowego materiału empirycznego – zazwyczaj niemożliwych w przypadku ujęć syntetycznych. Nagromadzenie takich analiz o dużym rozrzucie terytorialnym, mających miejsce na przestrzeni kilkudziesięciu lat, w różnych kontekstach historycznych, politycznych i kulturowych, ma na celu dać czytelnikowi spójny i wieloaspektowy obraz zjawiska przemocy zbiorowej wobec Żydów.

Geograficznie niniejszy tom obejmuje zdarzenia, do których dochodziło na obszarze wszystkich ziem Polski przedrozbiorowej w XIX w. i w czasie I wojny światowej oraz w pierwszych latach niepodległości i na terytorium II Rzeczypospolitej.

Zakres chronologiczny prezentowanych badań to okres od początku XIX w., przez czasy wojny polsko-bolszewickiej, Polski niepodległej, aż do wybuchu II wojny światowej. Zamykająca tom cezura jest tutaj oczywista, bowiem nazi-stowska polityka wobec Żydów oraz dwie okupacje – niemiecka i radziecka – zmieniły znacząco relacje społeczne i konteksty polityczne wystąpień i pogromów antyżydowskich. Celem projektu był naukowy namysł nad przemocą zbiorową wobec Żydów w okresie nowoczesnym. Choć niektóre narracje dotyczą wydarzeń z początku XIX w., a więc momentu, o którym można mówić jedynie w kategoriach genealogii nowoczesności, to większość analiz zawartych w tym tomie dotyczy 2. połowy XIX i pierwszych dekad XX stulecia. Teksty są ułożone w porządku chronologicznym, jakkolwiek w przypadkach, gdy było to wskazane lub niezbędne, układ ten podlegał drobnym modyfikacjom.

Tom otwierają trzy opracowania dotyczące 1. połowy XIX w., która to w zbiorowej pamięci – ale także w literaturze historycznej poświęconej temu okresowi – właściwie nie zapisała się jako czas pogromów. Okazuje się jednak, co wynika z podjętych tutaj studiów, że antyżydowska przemoc zbiorowa miała miejsce także wówczas. Niemniej, jeśli chodzi o jej skalę i zasięg, nie da się zestawić tego okresu z drugą połową stulecia (zwłaszcza po 1881 r.), pierwszą dekadą XX w. i okresem Wielkiej Wojny. O ile bowiem w odniesieniu do 1. połowy XIX stulecia wiemy o aktach zbiorowej agresji w Warszawie w 1805 i 1829 r.³ oraz w Turku⁴, o tyle dla 2. połowy wieku odnotowujemy pogromy w Kaliszu w 1878 r., Warszawie w 1881 r. i w innych miejscowościach Królestwa Polskiego, następnie zaś w 1902 r. w Częstochowie, w 1904 r. w Sosnowcu i Ostrowcu, a potem w Siedlcach⁵. W latach 1898 i 1903 kilkakrotnie

³ Por. zamieszczony w niniejszym tomie tekst Małgorzaty Karpińskiej (s. 17–31) oraz teŹe: *Żłodzięje, agenci, policyjni strażnicy... Przystępstwa polskie w Warszawie 1815–1830*, Warszawa 1999, s. 104–105.

⁴ M. Opalski, I. Bartał, *Poles and Jews. A Filled Brotherhood*, Hanover 1992, s. 16.

⁵ A. Markowski, *Anti-Jewish Pogroms in the Kingdom of Poland*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 27, 2015, s. 219–256.

dochodziło do aktów przemocy w Galicji⁶. Inaczej sprawa ma się z zaborem pruskim, a szczególnie z Wielkim Księstwem Poznańskim, gdzie wciąż jeszcze toczy się spór o zakres i częstotliwość zbiorowej przemocy antyżydowskiej w XIX w.⁷

Pierwsze z opracowań traktuje o antyżydowskich wydarzeniach w Warszawie w 1805 r. Małgorzata Karpińska nazwała je „zapomnianym pogromem”, bowiem od czasu pojawienia się informacji na temat tego aktu przemocy w carskiej dokumentacji nie budziło ono zainteresowania historyków. Sprawcami i podlegaczami dwóch pogromów w Gdańsku w 1819 i 1821 r. zajął się z kolei Michael K. Schulz. Jego konkluzje dotyczące antyemancypacyjnego charakteru tych tragicznych wydarzeń stanowią nową interpretację zjawiska przemocy kolektywnej wobec Żydów w tym okresie. Zróżnicowanie optyki opisu pogromu jako zjawiska społecznego oraz swego rodzaju upolitycznienie narracji o nim przedstawiła na przykładzie pogromu w Kaliszu w 1878 r. Aleksandra Oniszczyk. Nową interpretację znanego i szeroko analizowanego w literaturze naukowej pogromu warszawskiego z 1881 r. zaproponował Artur Markowski – na podstawie niewykorzystywanych do tej pory dokumentów archiwalnych zakwestionował rosyjską inspirację pogromu, podkreślaną przez historyków w dotychczasowych opracowaniach tego zagadnienia. O rok późniejsze są, mało jak dotąd znane, dramatyczne wydarzenia w Balwierzyszkach i Prenach na Litwie, o których pisze Dariusz Staliūnas⁸.

Galicji dotyczą teksty autorstwa Marcina Sobonia, który – odwołując się do wydarzeń we Frysztaku – scharakteryzował mające pewne cechy uniwersalne zachowania władz wobec aktów przemocy antyżydowskiej, zaś poprzez opis zajść na terenie Nowosądecczyny – falę pogromów i rozruchów antyżydowskich 1898 r. w tej części monarchii Habsburgów. O Wieliczce w 1898 r. pisze z kolei Daniel Unowsky, szczegółowo odnosząc się do politycznych, religijnych i społecznych uwarunkowań pogromu.

⁶ M. Soboń, *Polacy wobec Żydów w Galicji doby autonomicznej w latach 1868–1914*, Kraków 2011, s. 238–269; T. Buchen, *Antisemitismus in Galizien. Agitation, Gewalt und Politik gegen Juden in der Habsburgermonarchie um 1900*, Berlin 2012, s. 167–237; K. Stauter-Halsted, *Jews as Middleman Minorities in Rural Poland. Understanding the Galician Pogroms of 1898*, [w:] *Antisemitism and its Opponents in Modern Poland*, ed. by R. Blobaum, Ithaca–London 2005, s. 39–59.

⁷ Ch. Hoffmann, *Political Culture and Violence against Minorities: The Antisemitism Riots in Pomerania and West Prussia*, [w:] *Exclusionary Violence. Antisemitic Riots in Modern German History*, ed. by Ch. Hoffmann, W. Bergmann, H.W. Smith, Ann Arbor 2002, s. 67–92; M. Gailus, *Anti-Jewish Emotion and Violence in the 1848 Crisis of German Society*, [w:] *Exclusionary Violence...*, s. 43–66; S. Kemlein, *Żydzi w Wielkim Księstwie Poznańskim 1815–1848*, Poznań 2001, s. 38; K. Makowski, *Siła mitu. Żydzi w Poznańskim w dobie zaborów w piśmiennictwie historycznym*, Poznań 2004, s. 394.

⁸ D. Staliūnas, *Enemies for a Day: Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars*, Budapest–New York 2015.

Opisując wydarzenia w Chojnicach z roku 1900, Anna Magdzińska stawia pytanie, czy był to pogrom, czy tylko „zajścia antysemityczne”. Jej interpretacja łączy kontekst oskarżenia o mord rytualny z pogromem (nieczęsto zresztą w historii przemocy antyżydowskiej występuje taka zbieżność)⁹, a także wskazuje na trudności definicyjne, przed jakimi staje historyk zajmujący się tą problematyką.

Pierwszym opisanym w tomie pogromem z XX w. są zajścia z Częstochowy z 1902 r. Artur Markowski nie tylko omawia po raz pierwszy mało znane w historiografii wydarzenie, ale też wskazuje, jaką rolę odegrało ono w procesie kształtowania paradygmatu badawczego w naukowych dociekaniach o pogromach. Część poświęconą okresowi przed I wojną światową kończy artykuł Szymona Rudnickiego o pogromie w Siedlcach w 1906 r. Autor wykorzystuje nowe, nieznane dotąd materiały źródłowe i ostatecznie, podobnie jak Anna Magdzińska, wskazuje na problemy definicyjne w przypadku tego aktu przemocy. W mniemaniu Rudnickiego jest on bowiem podobny do części pogromów, które miały miejsce w czasie Wielkiej Wojny, zwłaszcza w jej pierwszych latach.

Przedstawione studia układają się w obraz zawierający analizę większości mających miejsce na ziemiach polskich przypadków pogromów lub zdarzeń, które można określić jako przejawy przemocy zbiorowej wobec Żydów. Z perspektywy dotychczasowych badań tego zagadnienia, zarówno dla Rosji carskiej, jak i Galicji czy Prus¹⁰, jest to ważny i unikatowy komponent wypełniający dotkliwy brak w historiografii. Wprowadzona przez Dariusa Staliūnasa optyka narodo-etniczna w zakreślaniu geograficznych granic w studiach nad przemocą antyżydowską¹¹ zyskała tym sposobem nie tyle przeciwwagę, co interesujące i ważne pole odniesienia. Poniższe studia nad przemocą antyżydowską w XIX stuleciu w gruncie rzeczy są bowiem portretem społecznych napięć, które pojawiały się w trzech zaborach i intensyfikowały się szczególnie w „wieku pary i elektryczności”. Asymetria geografii pogromów może być w tym przypadku wiązana zarówno z odmiennością procesów amalgamacji politycznej, jak i z występowaniem napięć religijno-etnicznych trafiających

⁹ Pogromy Żydów miały niewielką korelację z oskarżeniami o morderstwa rytualne, por. J.D. Klier, *Krowawaj nawiet w ruskoj prawosławnojj tradicii*, [w:] *Jewrieji i chrstianie w prawosławnych obszczestwach Wostocznojj Jewropy*, red. M.W. Dmitrijew, Moskwa 2011, s. 203. Potwierdzają to także badania D. Staliūnasa, por. tegoż, *Enemies for a Day: Antisemitism...*

¹⁰ Prace dotyczące Galicji i zaboru pruskiego przytaczaliśmy wyżej, warto wskazać podstawowe opracowania na temat Rosji: J.D. Klier, *Russians, Jews, and the Pogroms of 1881–1882*, Cambridge 2011; Sh. Lambroza, *The Pogroms of 1903–1906*, [w:] *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History*, ed. by J.D. Klier, Sh. Lambroza, Cambridge 2004, s. 191–290; S.J. Zipperstein, *Pogrom. Kishinev and the Tilt of History*, New York–London 2018.

¹¹ D. Staliūnas, *Enemies for a Day: Antisemitism*.

na podany grunt w rozdartych ideowo społecznościach Galicji i Królestwa Polskiego. Jak wynika z prezentowanych tu studiów, choć intensyfikacja przemocy pogromowej nastąpiła z pewnością w 2. połowie XIX w., nie oznacza to, że tylko modernizacja techniczna i idące w ślad za nią przewarstwienia społeczne są dostatecznym wyjaśnieniem tego zjawiska. Ważną rolę odegrały także podziały i radykalizm polityczny. Konflikty przedwyborcze w Rosji i Galicji często skorelowane były z intensyfikacją pogromowej przemocy.

Bez wątpienia, pogromy Żydów przed początkiem I wojny światowej miały w większości charakter społecznych aktów agresji (wyjątkiem są Siedlce w 1906 r.). Zakres odpowiedzialności władzy (austriackiej, pruskiej czy rosyjskiej) był zróżnicowany i zależał od konkretnego przypadku. Prezentowane w tomie teksty odnoszą się także do tego zagadnienia.

Wybuch wojny światowej przyniósł falę pogromów w Królestwie Polskim i – przede wszystkim – w okupowanej przez armię carską Galicji. Ich sprawcami byli przeważnie rosyjscy wojskowi (wbrew doniesieniom agend żydowskich i inspirujących się nimi, głównie na Zachodzie, gazet – brak potwierdzonych informacji o udziale w pogromach ludności cywilnej, jakkolwiek ta nie powstrzymywała się często od grabieży, którym sekundowali rosyjscy żołnierze i oficerowie). Wielka Wojna i towarzyszące jej wydarzenia wpłynęły na pogorszenie się relacji polsko-żydowskich, a ich wypadkową były m.in. pogromy, do których na dużą skalę doszło w późniejszych latach – u progu polskiej niepodległości i w pierwszych miesiącach jej trwania¹².

O jednym z mniej znanych pogromów w Galicji (Mielec, listopad 1918 r.), powodowanym chęcią grabieży mienia żydowskiego, praktyczną bezkarnością takiego procederu, chaosem administracyjnym i trudnościami aprowizacyjnymi, traktuje artykuł Konrada Zielińskiego. W pogromie mieleckim jak w soczewce skupiła się specyfika wydarzeń, które miały miejsce w całej Galicji, zarówno Wschodniej, jak i Zachodniej, jesienią 1918 i w pierwszych miesiącach 1919 r., jakkolwiek przesłanki zbiorowych aktów antyżydowskiej przemocy w obu dzielnicach cokolwiek się różniły (jak sugeruje autor, tłem wydarzeń w zachodniej Galicji częściej były kwestie ekonomiczne; słabsze też były motywy „polityczne”, jak m.in. rzekome gremialne sprzyjanie przez Żydów, w Galicji, stronie ukraińskiej).

Niezależnie od tego konflikt polsko-ukraiński, oskarżanie Żydów o komunizowanie (fantazmat „żydokomuny”), chęć odwetu za rzeczywistą i rzekomą

¹² K. Zieliński, *Relations Between Jews, Poles and Russians at the Beginning of World War I (1914–1915)*, „Pinkas. Annual of the Culture and History of East European Jewry” 2, 2008, s. 105–119; tegoż, *The Anti-Semitic Riots on the Territories of the Kingdom of Poland at the Beginning of Independence*, „Studia Żydowskie. Almanach” 3, 2013, nr 3, s. 87–94. Więcej por. tegoż, *Stosunki polsko-żydowskie na ziemiach Królestwa Polskiego w czasie pierwszej wojny światowej*, Lublin 2005, s. 113–153.

współpracę żydowskich kupców i pośredników z eksploatującymi kraj Austriakami i Niemcami, kryzys gospodarczy i rozkwit nacjonalizmu – wszystkie te uwarunkowania, choć w niejednakowym stopniu, doprowadziły do aktów zbiorowej przemocy w różnych częściach odradzającej się Polski. O próbie pogromu, którego tragicznych skutków udało się uniknąć m.in. dzięki zdecydowanej postawie części władz i naprędce skrzykniętej, nieformalnej żydowskiej samoobronie w Lublinie w kwietniu 1919 r., pisze Adam Kopciowski. Relacje żydowskie, głównie prasowe, o pogromie w Częstochowie w następnym miesiącu są przedmiotem analizy Wiesława Paszkowskiego. We wrześniu tego roku doszło z kolei do pogromu w Łodzi, a tekst Michała Trębacza jest jednym z nielicznych opracowań dotyczących antysemityzmu w „polskim Manchesterze”.

Upowszechniający się stereotyp „żydokomuny”, sympatie probolszewickie oraz zachowanie części ludności żydowskiej w czasie wojny roku 1920 i krótkiej okupacji bolszewickiej stały się przyczyną pogromów i zbrodni wojennych popełnianych m.in. przez Wojsko Polskie. O jednym z takich wydarzeń pisze Alicja Gontarek, uwzględniając w swym tekście specyfikę lokalną, przyczyny, przebieg i skutki przemocy antyżydowskiej w Łukowie w dniach 17–18 sierpnia i następnych 1920 r.

Studia przypadków dotyczące okresu II Rzeczypospolitej (po ustaniu toczących się u jej zarania wojen, ustaleniu granic i ustroju) rozpoczyna tekst Natalii Aleksion poświęcony dość głośnym rozruchom antyżydowskim na Uniwersytecie Stefana Batorego w Wilnie i poza jego bramami w lutym 1931 r. Autorka dokonała wielopłaszczyznowej analizy przyczyn, przebiegu i skutków wileńskich zająć, umieszczając je w kontekstach takich jak radykalizacja studenckiej kultury politycznej lat 30. czy też przemoc antyżydowska na wyższych uczelniach i w ośrodkach akademickich jako radykalna próba implementacji haseł jednolitego państwa narodowego. Kolejną pozycję w tomie zajmuje analiza pogromu w Grodnie 7 czerwca 1935 r. autorstwa Andreja Zamoiskiego. Oprócz dokładnego opisu zdarzeń, do których doszło w trakcie pogromu, na uwagę zasługuje tutaj źródłowo ugruntowane zerwanie przez Zamoiskiego z uproszczonym schematem wyjaśniającym większość z najbardziej znanych aktów zbiorowej przemocy antyżydowskiej 2. połowy lat 30. Według tego schematu każda bójka czy indywidualne zabójstwo chrześcijanina przez Żyda niejako automatycznie miały prowadzić do przypisania społeczności żydowskiej zbiorowej odpowiedzialności i agresji wobec tej społeczności. Autor, nie negując kluczowego spontanicznego charakteru opisywanych przez siebie wydarzeń – przyłączania się do pogromowego tłumu przypadkowych osób – wskazuje jednocześnie na działalność aktywnych od dłuższego czasu na terenie miasta agitatorów wykorzystujących do wzniesienia pogromu i eskalacji jego przebiegu fakt zabicia przez dwóch młodych Żydów polskiego marynarza na zabawie tanecznej oraz pogrzeb zamordowanego.

Następną pozycją w tomie jest artykuł Kamila Kijka opisujący dramatyczne zajścia, do których doszło w Odrzywole między 20 a 29 listopada 1935 r. Wypadki odrzywolskie były nieudaną próbą wzniesienia pogromu – gdy wymknęły się spod kontroli organizatorów, doprowadziły do dramatycznych w skutkach starć części okolicznej ludności chłopskiej z oddziałami policji. W wyniku tych walk śmierć poniosło dwunastu chłopów. Co znamienne, niemal wszyscy z nich należeli do Stronnictwa Narodowego.

Drugi z zamieszczonych w tomie artykułów autorstwa Michała Trębacza jest poświęcony pogromowi, który miał miejsce w Częstochowie w dniach 19–21 czerwca 1937 r. Wskazując z jednej strony na rolę dość typowego w latach 30. jednostkowego zajścia pomiędzy przedstawicielami społeczności chrześcijańskiej i żydowskiej (w tym wypadku zabójstwa podczas kłótni polskiego tragarza, Stefana Barana, przez żydowskiego furmana, Joska Pendraka), autor analizuje inny, kluczowy czynnik pogromu, jakim była konsekwentnie prowadzona wśród ludności nieżydowskiej pogromowa agitacja (partyjne konferencje i wiece, ale także bezpośrednie napaści na Żydów), co doprowadziło do zbiorowej przemocy wobec całej społeczności.

Ostatni tekst w tomie – autorstwa Zofii Trębacz – został poświęcony pogromowi w Bielsku i Białej Krakowskiej we wrześniu 1937 r. Autorka, bazując na różnorodnym materiale źródłowym, opisała zarówno wydarzenie będące punktem zapalnym pogromu, jak i proces eskalacji napięcia poprzez plotki, agitację i wezwania do przemocy, co doprowadziło do bicia Żydów i niszczenia ich mienia na terenie obydwu miast między 17 a 23 września.

W odniesieniu do tekstów dotyczących drugiej dekady polskiej niepodległości wszyscy autorzy, co jest pewnym *novum*, wskazują na rolę decydującą, choć oczywiście nie jedyną, czynników i motywacji politycznych stojących za pogromami i zajściami antyżydowskimi w Polsce. Niniejsze studia przypadków powinny stać się wstępem do dalszych pogłębionych badań w podobny sposób analizujących dziesiątki innych tego typu aktów w Polsce lat 30. Wiele z nich – jak np. te w Częstochowie latem 1933 r., w Bydgoszczy we wrześniu 1937 r., w Warszawie w marcu 1938 r. – nie doczekało się jeszcze opracowań¹³. Tylko one pozwolą zyskać szczegółową i należyście udokumentowaną wiedzę, która umożliwi bardziej syntetyczne ujęcie i zrozumienie przyczyn, charakteru, znaczenia i konsekwencji antyżydowskiej przemocy w ostatniej dekadzie

¹³ W ramach projektu badawczego, którego wynikiem są niniejsze tomy, powstały również dwa opublikowane gdzie indziej, a dotyczące omawianej tutaj problematyki teksty: K. Kijek, *Świętokradztwo, bojkot, tradycyjny i nowoczesny antysemityzm. Przemoc antyżydowska w Truskolasach, Kłobucku i Krzpicach 27 stycznia 1936 roku – wybór źródeł*, „Kwartalnik Historii Żydów” 2016, nr 2(258), s. 497–533; tegoż, *Zanim stał się Przytyk. Ruch narodowy a geneza zajść antyżydowskich w województwie kieleckim w latach 1931–1935*, „Zagłada Żydów. Studia i Materiały” 2018, nr 14, s. 45–79.

II Rzeczypospolitej. Jak się wydaje, dzięki tego rodzaju kumulacji szczegółowej wiedzy, możliwa będzie również rewizja ustaleń dotyczących znanych zajsć, takich jak np. te z Przytyku 9 marca 1936 r. i Brześcia 13 maja 1937 r.¹⁴ Pozwoli to również na konieczne przewartościowanie roli czynników politycznych oraz lepsze zrozumienie i ocenę roli innych: kryzysu ekonomicznego, społecznej i kulturowej transformacji polskiej wsi, związków między miejskim, „nowoczesnym” antysemityzmem a „tradycyjnym”, czerpiącym onegdaj m.in. z nauk Kościoła i często określanym jako antyjudajizm, wreszcie – ideologicznej i społecznej radykalizacji Żydów, która odegrała istotną rolę w formowaniu się i działaniach żydowskiej samoobrony, czego przykładem są np. wydarzenia w Lublinie w 1919 i Przytyku w 1936 r. Niewątpliwie należy spróbować odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób i na jakich warunkach agitacja polityczna nadała określony pogromowy potencjał czynnikom niepolitycznym. Ważnym i słabo dotychczas poznanym problemem pozostaje także polityka tzw. późnej sanacji wobec przemocy antyżydowskiej¹⁵.

* * *

Prezentowane w tomie teksty i zagadnienia oczywiście nie wyczerpują tematu, wybór miejsc i dat ma w pewnym sensie charakter subiektywny. Wynika on zarówno z możliwości badawczych, jakie otworzyły przed autorami wnikliwe kwerendy archiwalne, jak i z istnienia w obiegu naukowym opracowań (np. poświęconych pogromowi lwowskiemu 1919 r.)¹⁶. Niemniej, staraliśmy się zamieścić w książce opracowania dotyczące tych miejscowości, które nie są wcale lub są słabo reprezentowane w literaturze przedmiotu, względnie teksty znacząco uzupełniające nasz stan wiedzy na temat przemocy antyżydowskiej i pogromów już opisanych lub rewidujące dotychczasowe ustalenia badawcze.

¹⁴ Na temat tych zajsć zob.: P. Gontarczyk, *Pogrom? Zajsćia polsko-żydowskie w Przytyku 9 marca 1936 r.: mity, fakty, dokumenty*, Białą Podlaska 2000; A. Penkalla, *The 'Przytyk Incidents' of March 9 1936 in Archival Documents*, „Polin. Studies in Polish Jewry” 5, 1990, s. 327–359; J. Rothenberg, *The Przytyk Pogrom [9 March 1936]*, „Soviet Jewish Affairs” 16, 1986, no. 2, s. 29–46; W. Śleszyński, *Zajsćia antyżydowskie w Brześciu nad Bugiem 13 V 1937 r.*, Białystok 2004; P. Cichoracki, *Zajsćia antyżydowskie w Brześciu na Bugiem, 13–14 maja 1937*, [w:] *Od Napoleona do Stalina. Studia z dziejów XIX i XX wieku*, red. T. Kulak, Toruń 2007, s. 158–181; J. Żyndul, *Zajsćia antyżydowskie w Polsce w latach 1935–1937*, Warszawa 1994.

¹⁵ Polityką sanacji wobec mniejszości żydowskiej do 1935 r., roku śmierci Józefa Piłsudskiego, zajęła się w swym tekście Alicja Gontarek, zob. teŝe, *Polityka sanacji wobec ruchu narodowego w latach 1926–1935 a kwestia współodpowiedzialności obozu rządowego w rozpowszechnianiu idei antysemitycznych*, [w:] *Przemoc antyżydowska i konteksty akcji pogromowych...*, s. 155–196.

¹⁶ W.W. Hagen, *Anti-Jewish Violence in Poland, 1914–1920*, Cambridge 2018; A. Markowski, *Przemoc antyżydowska i wyobrażenia społeczne. Pogrom białostocki 1906 roku*, Warszawa 2018; D. Unowsky, *The Plunder. The 1898 Anti-Jewish Riots in Habsburg Galicia*, Stanford 2018.

Projekt zakładał także stworzenie bazy danych pogromów na ziemiach polskich. Baza ta jest uaktualniana, obecnie obejmuje kilkadziesiąt przypadków i zostanie wkrótce udostępniona.

Pogromy na ziemiach polskich to kwestie wciąż wymagające nowych odkryć źródłowych, weryfikacji stanu wiedzy, a niekiedy ponownego, rzetelnego opisanie przez badaczy. Niemniej, oddawana do rąk czytelników książka pozwoli, mamy nadzieję, wypełnić białe plamy na mapie aktów fizycznej, zbiorowej przemocy antyżydowskiej na ziemiach polskich (w sensie granic administracyjnych i/lub historyczno-geograficznych). Umożliwi lepsze zrozumienie zjawiska antysemityzmu i mechanizmów jego powstawania, wreszcie rozszerzy możliwości poznawcze w zakresie dziejów wzajemnych relacji mieszkańców tego terenu. Liczymy na to, że zamieszczone tu teksty spotkają się z zainteresowaniem nie tylko ze strony specjalistów zajmujących się relacjami polsko-żydowskimi i historią „żydowską”, lecz także badaczy dziejów regionalnych oraz historyków, socjologów i antropologów społecznych przyglądających się społecznościom zamieszkującym ziemię polskie w XIX i XX w.

* * *

Badania prowadzone w ramach grantu angażowały wiele osób – jako autorów artykułów i przekładów, uczestników kwerend, recenzentów. Nie licząc badań indywidualnych, kwerendy archiwalne dla całego zespołu, których wyniki zostały wykorzystane w niniejszym tomie, realizowali: dr Christhard Henschel, dr Kamil Kijek, dr hab. Artur Markowski, Rafał Ojrzyński, dr Aleksandra Oniszczyk, dr Michael K. Schulz, Marzena Szugiero, dr Michał Trębacz, dr Zofia Trębacz, dr Andrej Zamoiski.

Przekłady niektórych źródeł oraz gotowych artykułów naukowych przygotowali: Agnieszka Bogdalska, Anna Gulińska, Masza Makarowa, Anna Motyczka-Switzer, Rafał Ojrzyński, dr Aleksandra Oniszczyk, dr Michael K. Schulz, dr Roman Vater. Poza redaktorami tomu, swymi opiniami o niektórych tekstach zamieszczonych w tomie podzielili się: dr Michael K. Schulz, dr hab. Grzegorz Krzywiec, prof. Keely Stauter-Halsted. Doceniając ich pracę i zaangażowanie – wszystkim bardzo dziękujemy.

Zapis języka rosyjskiego przedstawiono w transkrypcji według zasad PWN, do języków jidysz i hebrajskiego zastosowano uproszczoną transkrypcję polską.

*Kamil Kijek
Artur Markowski
Konrad Zieliński*